

ТЕОРЕТИЧНІ МОДЕЛІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Петрова Яна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розглядаються найбільш розповсюджені демографічні, економічні, соціологічні тощо базові теоретичні моделі дослідження міграційних процесів. Представлено аналіз та систематизацію концептуальних схем вивчення сучасних міграційних процесів. Зважаючи на недосформованість набору чітких та універсальних критеріїв типологізації множини теоретичних підходів до вивчення міграційних процесів здійснено аналітичний пошук системи таких критеріїв, що дозволять виявити загальну класифікацію та систематизацію даних підходів. Автор обґрунтовує назрілу необхідність міждисциплінарного прочитання феномену міграції населення та інституціоналізації соціології міграції як спеціальної соціологічної теорії.

Ключові слова: міграція, мігрант, теорія міграції, типологізація, міграційні процеси, соціологія міграції.

В статье рассматриваются наиболее распространенные демографические, экономические, социологические и др. теоретические модели исследования миграционных процессов. Представлен анализ и систематизация концептуальных схем изучения современных миграционных процессов. Учитывая недооформленность набора четких и универсальных критериев типологизации множества теоретических подходов к изучению миграционных процессов, осуществлен аналитический поиск системы таких критериев, позволяющих выявить общую классификацию и систематизацию данных подходов. Автор обосновывает необходимость междисциплинарного прочтения феномена миграции населения и институционализации социологии миграции как специальной социологической теории.

Ключевые слова: миграция, мигрант, теория миграции, типологизация, миграционные процессы, социология миграции.

The most common demographic, economic, sociological and other theoretical models of migration studies are discussed in the article. The analysis and systematization of the study of conceptual schemes of modern migration processes is made. Because of the inchoate set of clear and universal criteria of typologization of multiple theoretical approaches to the study of migration processes the analytical search of criteria which help to implement the general classification and systematization of these approaches is made. The author grounds the necessity of the interdisciplinary study of the phenomenon of migration and institutionalization of the sociology of migration as the special sociological theory.

Keywords: migration, migrant, theory of migration, typologization, migration processes, sociology of migration.

Міграція як складне та багатоаспектне явище традиційно вивчається в рамках різних наук: демографії, економіки, політології, історії, соціології, антропології тощо. Разом з цим глибинні зміни у соціальній структурі постсучасного суспільства вимагають виокремлення в гуманітарній парадигмі знань про міграцію як спеціального напряму досліджень міграційних процесів, котрий би використовував в якості предмету свого дослідження соціологічний метод та теоретичні конструкції аналізу. На нашу думку, достатньо слушним видається вже розпочате оформлення окремих теорій середнього рівня у самостійний напрямок науки про суспільство – соціології міграції. Однак, слід зауважити, що, незважаючи на накопичений соціологічною наукою значний обсяг знань із проблем міграції, дотепер ще важко говорити про наявність загальної теоретико-методологічної концепції аналізу міграційних процесів. У найкращому випадку можна говорити про розробленість ряду підходів до вивчення феномену міграції [1, с.30-31]. Тому проблема теоретичного дослідження феномену міграції населення є актуальною для вивчення.

Метою даного дослідження є пошук системи критеріїв, що дозволять здійснити загальну класифікацію та систематизацію різних теоретичних підходів до вивчення феномену міграції населення та сприятимуть розробці інтегративного соціологічного підходу до подальшого теоретичного дослідження міграційних процесів. Завдання дослідження: проаналізувати існуючі підходи до аналізу феномену міграції;

вивчити найбільш розповсюджені демографічні, економічні, соціологічні тощо теоретичні моделі дослідження міграційних процесів; визначити передумови розвитку окремої соціальної науки про міграцію.

Загальний аналіз міграційних процесів здійснюється в рамках різних теоретичних концепцій. Основна мета розробки концепцій – створити «ситуацію розуміння», тобто виявити тенденції та закономірності міграції, визначити її причини та наслідки, передбачити основний напрямок переміщень населення.

Слід зазначити, що концепції міграції розробляються на макро- і мікрорівні, для розвинених країн і країн, що розвиваються, внутрішньої та міжнародної міграції, для окремих видів міграції, вільної та вимушеної міграції тощо. Розробка концепцій міграції характеризується динамічністю, пошуками альтернативних підходів. Однак, незважаючи на великий інтерес, у наш час не існує загальноприйнятої концепції міграції. Сучасні концепції міграції поєднує аналіз причин і наслідків міграції. Дослідження цих проблем включає відповідь на наступні питання: а) хто мігрує? б) при яких умовах мігранти приймають рішення щодо міграції, які причини відіграють найбільш важливу роль у цьому рішенні? в) куди мігранти (або на яку відстань) направляються, звідки вони вибувають? г) коли мігрують? д) які наслідки міграції? [2, с.156-158].

Причини міграції на макрорівні вивчаються на основі характеристик районів виходу та вселення мігрантів. На цьому рівні аналізуються обсяг, інтенсивність, напрямки міграційних потоків, їхня результативність. Вплив складу мігрантів на процес вироблення рішення на користь міграції більш повно аналізується на мікрорівні. Міграція відображає реакцію індивіда (родини) на різного роду обставини - реальні та потенційні, з якими зіштовхується індивід у місці свого проживання та можливостями за його межами. Недоліки аналізу міграції на мікрорівні досить очевидні через труднощі обліку впливу об'єктивних причин міграції, насамперед, соціально-економічних характеристик районів виходу та вселення. Тому виникає проблема інтеграції різних рівнів вивчення причин міграції на макро- і мікрорівні.

Перш за все, важливо підкреслити, що сучасне теоретичне осмислення міжнародної міграції, як правило, ведеться в рамках неокласичного підходу, що бере свій початок у теорії «недорозвинених економік». Відповідно до неокласичної економічної макрорівневої теорії міграція у своїй сутності викликана географічними розходженнями в пропозиції та попиті на робочу силу. Різниця в заробітній платі змушує робітників з низькооплачуваних регіонів рухатися у напрямку до високооплачуваних. Неокласичні економічні мікрорівневі теорії показують, що працівник прагне до максимізації доходу від своєї зайнятості. Однак перш ніж він матиме змогу одержати високу заробітну плату на новому місці, він повинен вкласти певні інвестиції, які включають матеріальні витрати на переїзд, на пошук роботи, на вивчення нової мови, на подолання труднощів при адаптації до нового ринку праці, психологічні витрати у зв'язку із втратою старих і встановленням нових комунікативних зв'язків.

Автор загальновідомої концепції «факторів міграції» – Е. Лі, узагальнивши дослідження Е. Равенштайна сформулював загальну теоретичну схему для аналізу обсягів міграції, потоків і контрпотоків, а також характеристик мігрантів, відповідно до яких причини міграції знаходяться у комбінації факторів поштовху (pull), тобто тих, що змушують людей залишати місця свого походження. і факторів притягання (pull) – тих, що є для них привабливими в інших регіонах. Однак слід зауважити, що дана теорія не охоплює всю сукупність складних мотивацій мігрантів і часто зазнає критики [3, с.117-120]. У ній також не врахована та обставина, що так званий раціональний вибір виявляється обмеженим як мінімум декількома факторами, не підвладними індивідуальному контролю. Так, індивіди не можуть вільно маніпулювати імміграційною політикою, правилами в'їзду в ту або іншу країну – а саме цим значною мірою визначається рішення щодо еміграції [4, с.83].

Характерним прикладом неокласичного підходу можуть служити роботи М. Тодаро. Їхні основні положення зводяться до того, що обсяги міжнародної міграції дуже сильно залежать від величини розриву між реальним заробітком мігранта по місцю виїзду та очікуваним – по місцю в'їзду [5].

Значні успіхи в обґрунтуванні причин міграції в рамках неокласичної економіки на мікрорівні пов'язані з теорією людського капіталу. Вихідна установка теорії – пояснення економічного процесу на основі принципу раціональної поведінки індивіда – була перенесена на міграцію. Основи теорії були закладені в роботах американських економістів – представників чиказької школи (Т. Шульца, Г. Беккера, Дж. Мінцера, А. Хансена тощо) Принципові положення теорії людського капіталу, сформульовані в 1962 році Сжаастадам, полягають у тому, що міграція розглядається індивідом як рішення про інвестиції з урахуванням очікуваних витрат та винагород протягом певного часу. Згідно з даною теорією, люди вибирають той напрямок міграції, що може бути більш продуктивним з урахуванням рівня їхньої кваліфікації. Але перш, ніж вони зможуть одержати більш високу заробітну плату, що відповідає більш високій продуктивності їхньої праці, вони повинні зробити певні витрати. Останні включають матеріальні витрати на переміщення, підтримку свого існування на період переміщення та пошуку роботи, професійну підготовку до роботи на новому місці, якщо це необхідно, на вивчення мови та культури, продаж рухомого та нерухомого майна, втрати заробітної плати під час переміщення, труднощі адаптації до

нового ринку праці тощо. Психологічні витрати означають втрати або ослаблення родинних або інших зв'язків, відмова від рідної мови та культури, необхідність придбання нових звичок. Вигоди від міграції розділяються на монетарні та немонетарні. Останні включають також і психологічні вигоди. Відповідно й витрати розділяються також на монетарні та немонетарні. Теорія людського капіталу знайшла широке застосування в дослідженні міграції. Вона становить основу багатьох моделей міграції, розроблених в останні 20-30 років [2, с.173-192].

Розглядаючи концептуальний простір сучасної міграційної теорії, слід зважати на те, що у сучасній західній науці конкурують два основних теоретичних підходи у аналізі процесів міграції. Відповідно до першого з них вирішальне значення для розуміння феномена міграції має суб'єктивний фактор - індивіди, які приймають міграційні рішення та у цій своїй якості стають безпосередніми агентами міграції; відповідно до другого таке ж значення приписується об'єктивному факторові — різним структурам, що стимулюють або стримують міграцію [4, с.78].

Разом з цим, альтернативою неокласичному підходу в 1970-ті роки стає теорія історичного структуралізму. У своїх дослідженнях С. Кастлес, Г. Косак, М. Кастельс і М. Ніколінакос, опираючись на теорію залежного розвитку та теорію світ-систем (world-system) [6, 7, 8, 9 та ін.], виокремили підхід, що робить акцент на аналізі міграційного процесу в контексті нерівномірного розвитку капіталізму й на необхідності розглядати міграцію теж як систему, у рамках якої всі частини світу зв'язані людськими потоками та контрпотоками [4, с.79].

Теорія світ-систем доводить, що міжнародна міграція — похідна глобального ринку, що розширюється. Відповідно до цієї теорії, міжнародна міграція іде за політичною та економічною інтеграцією глобального ринку, що розширюється: міжнародний потік робочої сили іде за міжнародним потоком товарів і капіталу. Оскільки міжнародна міграція робочої сили насамперед пов'язана із глобалізацією ринкової економіки, то основним шляхом регулювання її з боку уряду стає прийняття законів про імміграцію з метою регулювання управління міжнародними потоками капіталу та товарів [4, с.127].

С. Кастлес у своїх роботах, присвячених аналізу європейських міграцій 1970-х років [10, 11, 12], висловив припущення, що специфічні траєкторії руху мігрантів розташовувалися в межах контексту глобальних і національних економічних систем. Міграція, у такий спосіб стала розглядатися не як одинична подія, а як динамічний процес, обсяги й напрямки якого визначалися державним регулюванням і рівнем індустріального розвитку окремих країн [10]. Відповідно до даної теорії, дії самих мігрантів детермінуються структурами державного капіталізму. Первинними механізмами в політико-економічній моделі імміграції є держава й капітал [3, с.122]. Зважаючи на це, М. Бойд підсумував недоліки цього підходу в такий спосіб: «Реальна небезпека була й у тому, що недостатньо соціалізоване уявлення про міграцію як про дію, цілком обумовлену індивідуальними бажаннями та перевагами, змінилося надмірно соціалізованим, відповідно до якого люди — лише пасивні учасники міграційного процесу, що розгортається соціальними силами в часі та просторі» [11, р.641].

Варто також приділити увагу тим соціальним феноменам, що у реальному міграційному процесі служать свого роду мостом між «структурами» та «агентами». Такими є родина або домогосподарство (household), на рівні яких найчастіше й приймаються рішення про міграцію, і так звані мережі (networks), тобто соціальні зв'язки та контакти [4, с.86-87]. Так, відбувається перехід від концептуальних уявлень про міграцію, заснованих на концепціях про індивідуальний раціональний вибір, до нової економічної теорії міграції, висунутої О. Старком та іншими [14]. Відповідно до цієї теорії, рішення про міграцію приймається не ізольованими індивідами, а групами взаємозалежних людей, у яких люди діють спільно не тільки з метою максимізації очікуваних вигід від міграції, але й з метою мінімізації ризику у випадку невдач. Теоретики нової економічної теорії міграції вважають, що домашні господарства часто посилають своїх представників в інші регіони не лише для того, щоб поліпшити матеріальний добробут господарства, але й щоб підвищити свій соціальний статус [3, с.123-124].

Для того, щоб зрозуміти структуру розселення мігрантів, особливості їхньої зайнятості та зв'язків з батьківщиною, таких ланцюжків, які покривають і особисті зв'язки, і посередницькі, що надаються агентствами по працевлаштуванню, приватними посередниками тощо, має вирішальне значення. В остаточному підсумку мережі взаємної підтримки мігрантів виявляються корисними й у психологічному, і практичному відношенні. Однак вони не тільки полегшують ухвалення рішення, але й найчастіше провокують його [5, с.93]. Теорія соціальних мереж трактує мережі як набори зв'язків, що з'єднують мігрантів, давніх мігрантів і немігрантів у країні походження та приймаючих країнах через родинні зв'язки, дружні відносини тощо. У міру того, як міжнародна міграція стає інституціалізованою через формування та розробку мереж, вона стає незалежною від факторів, які спочатку викликали її, будь вони структурними або індивідуальними. У міру того, як мережі розширюються, а витрати й ризику міграції знижуються, потік мігрантів стає менш селективним у соціально-економічному складі та більш однорідним щодо структури

донорської спільноти або суспільства. Уряду важко управляти міграційними потоками, якщо вони почалися, тому що процес формування мережі лежить у значній мірі поза його контролем.

Розвитком теорії соціальних мереж став підхід Дж. Госса та Б. Ліндквіста, що базується на теорії структуризації Е. Гідденса [15]. Дослідники міграції Дж. Госс і Б. Ліндквіст визначають інститути взаємодопомоги мігрантів як «багатоскладне об'єднання індивідів, асоціацій і організацій, за допомогою якого соціальна дія всіх цих агентів у їхній взаємодії один із одним поширюється в часі та просторі. У рамках того або іншого суспільного інституту індивіди діють стратегічним чином - щоб просунути свої інтереси. Однак можливість так діяти в них різні й залежать від ступеня доступу до ресурсів та поінформованості в правилах, а це, у свою чергу, може частково визначитися тим положенням, що займають люди у рамках інших суспільних інститутів» [16, р. 319]. Отже, Дж. Госс і Б. Ліндквіст спробували вивести міграційну теорію із протиставлення об'єктивного та суб'єктивного підходів, використовуючи для цього теорію структурування.

Варто також виділити теорію сукупної причинної обумовленості, суть якої полягає в тому, що кожний акт міграції змінює соціальний контекст, у межах якого наступні переміщення людей стають більше ймовірними. Розглядаються 6 соціально-економічних факторів, на які потенційно впливає міграція таким сукупним чином: розподіл доходів, розподіл землі, організація сільського господарства, розвиток культури, регіональний розподіл людського капіталу та соціальне значення роботи. Із цієї теорії можна зробити наступні висновки: 1) соціальні, економічні та культурні зміни, викликані міграцією як у країнах виходу, так і в країнах прийому, дають потужний внутрішній імпульс подальшому руху людей, непідконтрольному регулюванню, тому що механізми зворотного зв'язку сукупної причинної обумовленості в значній мірі лежать поза досяжністю уряду; 2) із часом, навіть при значному внутрішньому безробітті, уряд не в змозі скоротити трудову міграцію, оскільки відбулася зміна цінностей у своїх робітників, які відмовляються від «імігрантських» робочих місць; 3) відбувається соціальне розшарування професій на «імігрантські» і для місцевого населення.

«Найбільш нова теорія», що представляє собою синтез неокласичних економічних теорій, нової економічної теорії трудової міграції, теорії світових систем, теорії суспільного капіталу, теорії сукупної причинної обумовленості – синтетична теорія міжнародної міграції. Отже, відповідно до цієї теорії міжнародні міграції виникають у ході соціальної, економічної та політичної трансформації, що супроводжується поширенням ринкових відносин на доринкові суспільства (що базуються на селянському сільському господарстві) і неринкові суспільства (що засновані на централізованому плануванні).

У контексті глобалізації економіки перехід до ринкових методів виробництва в селянських і командних економіках руйнує сформовані соціальні та економічні зв'язки й приводить до широкомасштабної зміни звичного способу життя людей: створюються мобільні групи населення, які шукають активні шляхи досягнення економічного благополуччя. Дослідження показують, що міжнародні мігранти перебувають зовсім не з бідних ізольованих місць, які відірвані від світових ринків, а з тих регіонів і країн, які переживають етап швидких змін внаслідок їхнього включення в глобальні торговельні, інформаційні та виробничі мережі. Міжнародна міграція є результатом не недостатнього ринкового розвитку, а швидкого розвитку самих ринків [3, с.130-133].

Слід зазначити, що розвиток соціологічного знання про міграційні процеси базується на інтеграційних підходах. Соціальна інтеграція як проблема загальної теорії соціокультурних систем, що досліджує умови й показники згуртованості соціальної групи, зайняла важливе місце в соціології. Використання терміна «інтеграція» відносно міграції неоднозначне. Можна виділити три різних підходи у інтерпретації соціальної інтеграції.

Перший підхід найбільш яскраво виражений у роботах С. Ейсенштеда та називається «поглинання» або «абсорбція». Абсорбція має три виміри. *Перший* – показники росту культурного рівня імігранта (мається на увазі освоєння ним норм і правил поведінки в приймаючому суспільстві). *Другий* – рівень стурбованості імігранта тим, у якому ступені країна прийому впливає на його індивідуальність, інтереси та й можливості впоратися з різними проблемами в новій для нього ситуації. *Третій* – ступінь стурбованості імігрантом місцем своєї мігрантської групи в суспільному устрої приймаючої країни.

Другий підхід представлений у роботах А. Гордона, що розглядав інтеграцію як асиміляцію, розуміючи під нею одномірний процес, у якому імігранти поступово втрачають свою стару культуру та ідентифікацію й приймають культуру нового суспільства. На його думку, існує сім типів асиміляції: 1) зміна культурних установок, включаючи релігію (зростання культурного рівня); 2) великомасштабне входження в первинні групи суспільства прийому (структурна асиміляція); 3) великомасштабний змішаний шлюб (об'єднання); 4) асиміляційна ідентифікація; 5) відсутність упереджень (асиміляція сприйняття відносини); 6) відсутність дискримінації (асиміляція сприйняття поведінки); 7) відсутність конфлікту із владою (громадянська асиміляція). Третій підхід відображений у роботах Х. Беррі, І. Боурхіса, П. Стокера, які

зосередили свою увагу в процесі інтеграції на акультурації, розглядаючи її як альтернативу асиміляції та розуміючи під нею зміни в культурних зразках поведінки після прямого контакту між групами або індивідами різних культур. На відміну від Гордона, що є прихильником одномірної моделі (де на одному полюсі континууму зберігається високий ступінь прихильності до старої культурної спадщини, а на іншому полюсі – високий ступінь прийому культур нового суспільства), Х. Беррі, І. Боурхіс та інші розвивають даний континуум на два відособлені підвимири. І. Бурніс розширив модель Х. Беррі уточненням щодо ролі місцевого населення. На його думку, насамперед необхідно знати, з одного боку, ставлення місцевого населення до збереження (підтримки) іммігрантами їхньої культури, а з іншого – чи схвалює місцеве населення сприйняття іммігрантами його культури. По-друге, І. Бурніс пропонує ще одну стратегію культурного рівня: індивідуалізм. Індивідуалісти не приймають приписань групи й тому не солідаризуються з новим суспільством. По-третє, І. Бурніс поєднує стратегії росту культурного рівня іммігрантів і аборигенів у діалоговій моделі зростання культурного рівня з 25 можливими комбінаціями. Однак тільки три із цих комбінацій (інтеграція з інтеграцією, асиміляція з асиміляцією, індивідуалізм із індивідуалізмом) є узгодженими. Всі інші комбінації є конфліктними [3, с.140-146].

Розробка концепцій, присвячених аналізу міграційних процесів мала місце також й у вітчизняній науці. В Україні нові міграційні явища теоретично лише починають вивчатися. В процес їхнього дослідження залучаються демографи, етнологи, соціологи, політологи, юристи. В 90-х роках були опубліковані роботи Л. Ази, С. Бритченко, О. Габриєляна, І. Євтуха, С. Єфімова, Я. Кондрат'єва, Н. Марченко, В. Новикова, Ю. Олефіра, С. Пиріжкова, І. Прибиткової, О. Піскуна, А. Ручки, Ю. Римаренко, Н. Лакізи-Сачук, В. Стешенко, В. Суботенко, А. Хомри, О. Шампури та інших авторів. В роботах даних авторів проаналізовані напрями міграції, зроблені спроби категоризації мігрантів, вивчені проблеми окремих груп мігрантів (депортованих, біженців, осіб, що шукають притулок), проведений аналіз правових документів, регулюючих міграційні відносини в Україні, підготовлена учбова та енциклопедична література. Окремо слід виділити дослідження М. Шулги, який зробив аналіз процесів імміграції та еміграції в Україні у 90-х роках ХХ століття. Ці процеси були проаналізовані ним на базі статистичних та соціологічних даних. Було показано, як змінюється етнічна структура населення під впливом міграції. Розглядаються різні категорії мігрантів: добровільні, економічні, етнічні, тимчасові трудові, нелегальні, біженці тощо [17]. Цікавим, на нашу думку, є також дослідження О. Малиновської, в якому був зроблений аналіз розвитку міграційних процесів між Україною та європейськими країнами [18, 19].

Необхідно виділити деякі концепції міграції в Росії та країнах пострадянського простору:

1. Концепція переселень (Н. М. Ядринцев, А. А. Кауфман). Так, А. А. Кауфман вважав, що основною причиною переселень є абсолютне та відносне малоземелля селян. Роль переселень він пропонував визначати з урахуванням двох умов - розмірів переселення та можливостей досягнення високого та міцного добробуту переселенцями в місцях поселення. Погляди А. А. Кауфмана на перспективи переселень та їхні наслідки були песимістичними. Гостре протиріччя між потребами селян у переселенні та реальними можливостями переселитися, на його думку, не могло розв'язатися.

2. Концепція функцій та причин міграції сільського населення. У рамках дослідження міграції сільського населення велика увага приділялася розробці теоретичних уявлень про міграцію. Центральне місце було відведено функціями міграції, тієї конкретної ролі, що грає цей процес у житті суспільства. Відповідно до розробленої концепції, міграція населення виконує інваріантні функції, тобто незалежні від дослідника – прискорювальну, перерозподільну та селективну (Т. Заславська). У механізмі індивідуального акту міграції велику роль відіграє інформованість індивіда, міграційна поведінка інших представників відповідних груп сільського населення, структура особистості індивіда, внутрішні спонукання або мотиви міграції, життєва ситуація індивіда, зовнішній поштовх до прийняття або реалізації рішення та, нарешті, прийняття рішення про міграцію. Розробка концепції функцій та причин міграції сільського населення мала велике значення. Завдяки цій концепції сформувався погляд на міграцію як на об'єктивний процес, що відіграє значну та у цілому позитивну роль у житті суспільства.

3. Концепція міграційної рухливості (руху) населення. Необхідність розробки концепції міграційної рухливості населення була обумовлена, у першу чергу, тенденціями динаміки та структури територіального руху населення в умовах росту рівня урбанізації [3, с. 166-173]. Головні положення концепції міграційного руху населення: 1) Різні форми руху населення – природний, соціальний та територіальний - взаємозалежні та взаємопов'язані, хоча зв'язки між ними досить складні й маловивчені. 2) При вирішенні завдань наукового керування міграційними процесами, їхнього регулювання в конкретних системах і формах розселення доводиться зіштовхуватися з неможливістю «ізолюваного» рішення проблеми переселень, або маятникової міграції. Різні форми міграційної рухливості населення поєднуються спільністю їхнього положення в системі територіального розподілу праці. 3) Всі види міграційної рухливості, чи то безповоротна (переселення) або поворотна (сезонна або маятникова

міграція), мають закономірну основу. 4) Закон рухливості населення ясно показує, що в міру суспільного прогресу міграційний рух усе більше стає соціально-економічною необхідністю та, як правило, підсилюється. 5) Моделювання та регулювання різних видів міграційної рухливості населення найбільш ефективно в сукупності з урахуванням взаємозалежності та взаємозаміщеності окремих форм. 6) При подальшому вивченні міграційної рухливості населення, варто розглянути поняття «міграційна система», складовими якої є: загальна рухливість, або міграційна активність населення та територіальний перерозподіл населення. Дані показники визначаються різним набором факторів і різняться способами моделювання, при цьому велике значення має факторний і мотиваційний аналіз, що приводить до пізнання закономірностей міграційної системи. На основі цього дослідження може бути побудований прогноз моделі й моделі керування. 7) При розробці міграційної політики необхідно враховувати всі види міграційного руху населення та розглядати її як систему умов, способів та механізмів адміністрування міграційною рухливістю, як політику народногосподарського регулювання, що впливає шляхом розвитку та розміщення об'єктів народного господарства, поліпшення умов життя й праці та удосконалювання механізмів міграційного руху на соціальну практику та міграційну поведінку населення.

Концепцію міграційної рухливості населення пропонується розглядати в рамках особливої науки – міграціології, оскільки саме міграціологія «найбільш повно втілює в собі необхідність комплексного підходу до вивчення міграційного руху населення» [20, с. 9 - 11]. Міграціологія, на думку деяких дослідників, є галуззю соціології. В міграціології можна виділити декілька підходів до вивчення міграційних процесів та міграційного руху населення: соціально-філософський підхід (має місце необхідність вивчення соціальних рухів: причин їхнього виникнення, характеру, наслідків і відношення до них); системний підхід (на даний момент міграційні дослідження в цілому представляють неструктурований набір окремо взятих залежно від суб'єктивних інтересів напрямків, що, таким чином, виявляє недолік системності); практичний підхід (процеси міграції мають глобальне поширення й впливають на розвиток культури, економіки, чисельний склад держав, міжнародні політичні відносини, рішення національних і територіальних питань, а також призводять до складання загальної, масової культури); історичний підхід (міграція людей здійснюється з моменту їхньої появи на планеті, є закономірністю суспільних дій).

На сьогоднішній день одним з недоліків міграційних досліджень є відсутність точного визначення загальноприйнятих понять «міграція» і «мігрант». Як і раніше не встановлені відстань (мінімальна відстань), мета та часовий інтервал, відповідно до яких переміщення людей мають бути названі міграційними. Суперечливими є статистичні дані міграційних досліджень. Як вважають багато авторів та політиків, найчастіше показники за міграційними даними нижче дійсних [21, с. 83-84].

У другій половині 1980-х років емпірична перевірка та розробка концепції міграційної рухливості відбувалася в рамках економіко-соціологічного підходу. Основні положення концепції формулюються наступним чином: 1) різні види міграції поєднує загальна причина – протиріччя між потребами особистості та можливостями їхнього задоволення в місці постійного проживання індивідів; 2) різним видам міграції властивий різний ступінь протиріччя між економічною функцією та соціальною функцією: цим пояснюються неоднакові можливості розвитку різних видів міграції; 3) постійна (стаціонарна міграція) виступає своєрідною основою сукупності міграцій; 4) способи взаємозв'язку між різними видами міграції можна розглядати, по-перше, як генетичні зв'язки та, по-друге, як зв'язки перетворення.

У результаті впливу генетичних зв'язків надмірний відтік населення з одного району формує високий попит сільських районів на сезонну міграцію із перенасичених трудовими ресурсами районів країни. Зв'язки перетворення між різними видами міграції розподіляються на безпосередні або опосередковані. Безпосередні зв'язки виникають у тому випадку, якщо сезонні та маятникові мігранти стають «власне» мігрантами, і навпаки. Актуальні висновки концепції міграційної рухливості населення, сформульовані в рамках економіко-соціологічного підходу: 1) всі види міграції мають рівне право на існування; 2) потреба в розвитку кожного нового виду впливає з нездатності існуючих видів виконати властиві їм соціально-економічні функції, тому кожний новий вид міграції формується не автономно, а як доповнення до сформованої сукупності міграцій; 3) кожний новий вид міграції не тільки зазнає впливу від інших видів міграції, але й сам впливає на інші види; 4) взаємозалежне вивчення різних видів міграції має важливе значення для керування територіальними переміщеннями, а з пізнавальної точки зору – для виявлення, природи, функцій і перспектив розвитку кожного виду міграції.

4. Концепція трьох стадій міграційного процесу (Л. Л. Рибаківський) [22; 23, с. 23-26]. Фіксація вибуття та фіксація прибуття (формальні віхи) ділять міграційний процес на три стадії (фази): вихідну, основну та заключну. Поняття «стадія» ширше, ніж поняття «фаза». Стадія – це не тільки певний момент у ході розвитку, але й етап, що має свої якісні особливості. Розробка концепції трьохстадійності міграційного процесу доводиться на останню третину ХХ століття. Уже з кінця 50-х років стали

проводитися дослідження, що виявили взаємозв'язок переселень і приживлюваності мігрантів, а у порівняно завершеному виді дана концепція була опублікована наприкінці 80-х років.

Найбільш близько до розуміння трьохстадійності міграційного процесу підійшла Л. Л. Шамільова [24], котра відзначала, що міграційний процес проходить у своєму розвитку стадію потенційної міграції, стадію безпосереднього акту міграції та стадію, що характеризує наслідки міграційних процесів. Принципові положення концепції трьох стадійності міграційного процесу можна звести до наступних: 1) Міграційна рухливість (мобільність) і міграційне переміщення (переселення) розглядаються як два взаємозалежних, але різних по своїй суті явища: перше як здатність (готовність) до міграції (установка), друге - як акт переміщення, реалізація установки на міграцію. З визначенням розходжень між двома цими явищами й адекватними їм поняттями пов'язане привнесення в міграційну проблематику соціологічних знань, зокрема, уявлень про проєктивну та реальну поведінку, про наміри і їхню реалізацію, причому реальність останньої поставлена в залежність як від особистісних характеристик, так і ситуативних параметрів; 2) Відбулася відмова від однобічного розуміння процесу взаємодії людини з новим для нього соціальним середовищем і природно-географічними умовами; 3) Виокремлення з процесу переселення суто міграційного потоку дозволило показати відмінність міграційного обороту від числа учасників процесу. Сукупний потік був представлений як певна множина прямих і зворотних міграційних переміщень, структурованих за особистісними та географічними характеристиками.

Таким чином, будь-який завершений міграційний процес складається із трьох стадій:

- вихідної, або підготовчої стадії, що представляє процес формування територіальної рухливості населення;
- основної стадії, або власне переселення населення, міграційних потоків;
- заключної, або завершальної стадії, що виступає як приживлюваність мігрантів на новому місці.

Окремі стадії міграційного процесу тісно зв'язані між собою [23; 22, с. 23-26].

Глобальні суспільно-політичні зміни, що відбулися на рубежі століть, у першу чергу торкнулися або вплинули на міграційні установки щодо стаціонарного населення. Однак дослідження цього періоду мали істотні недоліки. По-перше, дослідження носили характер, що констатує, і практично не містили узагальнень, які могли бути основою рішення «кризових» міграційних процесів. По-друге, практично були відсутні дослідження міграційних процесів у співвідношенні їхньої взаємодії з новими ринковими економічними механізмами. По-третє, не було припливу нових молодих дослідників у дану галузь науки [3, с.150-166].

Особливість сучасного етапу досліджень міграційних процесів на пострадянському просторі полягає в тому, що більше уваги стало приділятися соціологічним підходам до вивчення міграції, а саме питанням складних взаємозв'язків міграційних процесів і адаптації мігрантів до приймаючого соціального середовища; умовам пристосування; факторам, що визначають хід адаптацій; ступеню, часу пристосування в різних типах ситуацій; проблемам толерантності та конфліктогенності в контексті взаємодії етнічних мігрантів з місцевим населенням приймаючих соціальних співтовариств. Одним із центрів, де почала досліджуватися дана соціологічна інтерпретація міграції як соціального процесу та була запропонована стратегія соціологічного аналізу міграційного процесу як об'єкта дослідження, став колектив учених Російського державного соціального університету під керівництвом Т. Н. Юдіної. Головна увага дослідників зосереджена на визначенні міри включення соціології в дослідження міграційних процесів, а також визначенні питань, що вимагають вивчення в рамках соціологічного знання; розкритті процесу становлення соціології міграції як галузі соціологічної науки; визначенні об'єкта й предмета соціології міграції, її структури; розширенні основних понять соціології міграції: міграція, мігранти, міграційна мобільність, а також визначенні місця соціології міграції як теорії середнього рівня в системі соціологічного знання; розробці соціологічного підходу до типології міграційних процесів, що дає можливість адресного вивчення перманентно мінливих видів переміщень тощо. Була розроблена соціологічна концепція діалогової моделі інтеграції, що представляє собою аналітичний інструмент, котрий дозволяє аналізувати взаємодії між іммігрантами та аборигенами, простежувати різні стратегії інтеграції з боку суспільства й з боку іммігрантів, що існують одночасно, комбінувати різні стратегії в конкретних ситуаціях. Відповідно до різних типів ситуацій різняться наступні типи адаптації: адаптація до структур і систем; адаптація до етнічної колонії; адаптація до життєвих орієнтацій місцевого населення; адаптація до форм участі в громадському суспільстві; адаптація в особистих питаннях. Шлях, яким іммігранти стають частиною суспільства в структурному вимірі, і процес, завдяки якому вони можуть досягти бажаного положення, називаються об'єднанням або інтеграцією. Культурний і структурний вимір інтеграції як аналітичні інструменти в теоретичному плані можуть розглядатися ізольовано друг від друга, але в реальному житті вони нерозривно пов'язані.

З боку суспільства прийому можна виділити наступні стратегії інтеграції: *включення, плюралізм, асиміляція, сегрегація, примусова асиміляція, апартеїд, етнічне чищення, маргиналізація, індивідуалізм*. Дані стратегії - ідеальні типи. Реальність - складна комбінація всіх перерахованих 9 стратегій.

Аналітичним інструментом, що зміг би враховувати різні стратегії інтеграції, що існують одночасно, може стати діалогова модель інтеграції, що дозволяє аналізувати більш складні взаємодії між іммігрантами й аборигенами, простежувати різні стратегії інтеграції на різних рівнях, враховувати ситуації при виборі стратегії. Крім того, вона дає можливість комбінувати різні стратегії в конкретних взаємодіях. Дана теорія розділяє інтеграцію на два взаємозалежних процеси – на адаптацію та об'єднання іммігрантів, з одного боку, з новим суспільством, а з іншого боку – місцевого населення стосовно іммігрантів. У культурному вимірі іммігранти пристосовуються до умов нового для них суспільства. Крім цього, існує інтеграція в структурний вимір суспільства, що виражається в положенні іммігрантів у новому суспільстві: їхньому статусі й престижі, правах і владі. За допомогою діалогової моделі можна не тільки прогнозувати сфери життя можливої асиміляції, але й легше виявити й, головне, передбачати проблеми, які виникають або виникнуть надалі у взаєминах між місцевим населенням і іммігрантами [3, с.169-179]. На думку автора, саме соціологічна теорія міграції має стати найбільш новітньою інтегративною теорією, що сприятиме більш детальному та ефективному дослідженню даного феномену.

Узагальнюючи розгляд теоретичних схем інтерпретації та типологізації міграційних процесів, можна констатувати наступне:

По-перше, спостерігаються тенденції подальшого ефективного розвитку наукового знання про міграцію, що дозволяє більш ефективно регулювати цей процес.

По-друге, у цілому міграційні потоки поза всякого сумніву є загальним різновидом суто соціальних процесів, разом з тим, слід зазначити, що до сьогодні ще не сформовані універсальні критерії типологізації різних теоретичних підходів до вивчення міграційних процесів.

По-третє, накопичені знання щодо сутності, різновидів, наслідків міграції тощо, у тому числі щодо новітніх міграційних процесів, створюють підстави для виокремлення спеціальної соціологічної теорії – соціології міграції. Першим кроком у цьому напрямку є розробки російської дослідниці Т. Юдіної [3].

Разом з тим, на сьогоднішній день поки ще не склалася єдина соціологічна теорія міграційних процесів. Продукуються лише окремі наробітки соціологів з деяких питань міграційного руху, актуальних проблем масових переміщень тих або інших категорій мігрантів і соціальних спільнот. Перед ученими як зарубіжної, так і української соціології, стоїть завдання розробки та удосконалення соціологічної теорії міграції.

Література:

1. Магомедова А. Г. Экономико-демографические аспекты внешней миграции/ А. Г. Магомедова. – М.: Макс Пресс, 2006. – 122с.
2. Моисеенко В.И. Внутренняя миграция населения/ В. И. Моисеенко. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – 285с.
3. Юдина Т. Н. Социология миграции: Учебное пособие для вузов/ Т. Н. Юдина. – М.: Академический Проект, 2006. – 272с.
4. Пилкингтон Х. Постсоветские миграции в контексте западных миграционных теорий/ В движении добровольном и вынужденном. Постсоветские миграции в Евразии./ Пилкингтон Х., Физакли А./ [под ред. А. Р. Вяткина, Н. П. Комаровской, С. А. Панарина]. – М.: Наталис, 1999. – с. 78-98.
5. Massey D., e.a. Theories of International Migration: A review and Appraisal / Massey D. // Population and Development Review. – 1993. – Vol. 19. – №3. – p. 431-466.
6. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире./ Иммануил Валлерстайн/ [пер. с англ. П.М. Кудюкина] [под общей редакцией канд. полит. наук Б. Ю. Кагарлицкий]. – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с.
7. Chase-Dunn Ch. Hall Th. D. Rise and Demise: Comparing World-Systems/ Chase-Dunn Ch. – NY.: Westview Press, 1997. – 312 P.
8. Wallerstein I. World-Systems Analysis / I. Wallerstein// Social Theory Today / [ed. by A. Giddens, J. H. Turner]. – Cambridge: Polity Press, 1987. – p. 309-324.
9. Abu-Lughod J. Restructuring the Premodern World-System / Abu-Lughod J. // Review. 1990. – Vol. XIII. – № 2. – p. 237-286.
10. Castles S. Immigrant workers and class structure in Western Europe/ Castles S., Kosack G. – Oxford: Oxford University Press, 1985. – 219 P.
11. Castles S. International Migration 2000 / Castles S. // International Social Science Journal. – 2000. – Vol. 165. – p.270-271.

12. Castles S. The age of migration. International Migration Movements in the Modern World/ Castles S., Miller M. – New York: The Guilford Press, 1993. – 307 p.
13. Boyd M. Family and personal networks in international migration: Recent developments and new agenda / Boyd M. // International Migration Review.- 1989.- Vol. 23 (3).- P.19
14. Stark O. The Migration of Labor / Stark O. – Cambridge: Basil Blackwell, 1991.-167 P.
15. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Энтони Гидденс. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с.
16. Goss D. Conceptualizing International Labor Migration: A Structuralizing Perspective / Goss D., Lindquist B. // International migration Review.-1995. –Vol. 29.-№ 2. – p. 319, 345.
17. Шульга Н. А. Великое переселения: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты/ Н. А. Шульга. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
18. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграції населення України в умовах розширення ЄС / Олена Малиновська. – К.: «Бланк-Пресс», 2005. – 171 с.
19. Малиновская Е. Украина без барьеров /Елена Малиновская // Отечественные записки (Миграция: угроза или благо?). – 2004. – № 4 (19). – с. 262-273.
20. Денисенко М. Б. Миграциология / Денисенко М. Б., Ионцев В. А., Хореев Б.С.-М.:Изд-во МГУ, 1989.-69с.
21. Преображенская Н.М. Философские аспекты миграционных процессов / Н. М. Преображенская// Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 2005. – №5. – с.76-90
22. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика /Л. Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1987. – 200с.
23. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Выпуск 5. Стадии миграционного процесса / Л.Л. Рыбаковский. – М.: «Винити», 2001. – 160с.
24. Шамилева Л. Л. Моделирование миграций населения в районе / Л. Л. Шамилева [автореф. дисс. к. э. н.]. – М., 1975. – 24 с.